

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СЕМАНТИКИ ТЕРМІНА ТА РОЗШИРЕННЯ СФЕР ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

(на матеріалі художніх творів Романа Іваничука)

© Городиловська Г. П., 2014

У статті проаналізовано функціонування термінологічної лексики в історичних творах Романа Іваничука, встановлено особливості її використання в художньому мовленні, досліджено процеси термінологізації і детермінологізації. Для порівняння подано узусні (на рівні моделі) й контекстуальні (на функційному рівні) характеристики термінів, розкрито потенційні семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні можливості спеціальної лексики в контексті літературного твору.

Ключові слова: українська мова, термін, семантична трансформація, стилістичне значення, Роман Іваничук, художній твір.

The article analyzes the functioning of terminological vocabulary in historical works by Roman Ivanychuk, particularly the peculiarities of its use in artistic speech. The processes of terminologization and determinologization are examined as well. Usage (at the model level) and contextual (at the functional level) characteristics of terms are given for comparison. Potential semantic, stylistic, emotional and expressive possibilities of special vocabulary in the context of a literary work are revealed.

Keywords: Ukrainian language, term, semantic transformation, stylistic value, Roman Ivanychuk's novel, literary work.

У низці актуальних питань сучасної лінгвістичної науки важливе місце посідає вивчення художніх текстів щодо використання в їхній структурі засобів наукового мовлення, зокрема термінів. Функціонування термінів у мові художньої літератури є закономірним і динамічним процесом, у якому відбиваються нові тенденції інтеграційних процесів сучасної української літературної мови.

Мета статті – установити особливості використання термінів у художньому мовленні, показати їхні функції в авторській мові й мовних партіях персонажів, з'ясувати семантичні трансформації та процеси детермінологізації цих мовних явищ.

Терміни є невід'ємним і специфічним засобом словникового складу наукової мови, у якій вони мають своє природне призначення, не підлягають метафоризації й не мають емоційно-експресивного забарвлення (термінологи підходять до проблеми функціонування термінів у науковій літературі як до проблеми номінаційної). Однак, реальне функціонування термінів не обмежується виключно межами наукового мовлення й часто суперечить їхній потенційній нейтральності. Таке неоднозначне поводження термінів пов'язане передусім з мовою художньої літератури, яка передбачає наявність певних стильових особливостей їхнього вживання (проблема естетична, лінгвостилістична). У художньому мовленні терміни зазнають певних семантичних трансформацій (від появи експресивно-емоційного забарвлення до розвитку нового метафоричного значення), додаткових смислових відтінків, нових асоціативних і функційних нашарувань, тобто виступають самостійними елементами лексичної системи художнього мовлення, засобами художнього зображення. Через те вони «вимагають особливого уважного ставлення до себе, бездоганного відчуття всіх додаткових “обертонів”, які виникають при їх уведенні до художнього тексту» [3, с. 149]. У результаті взаємодії із засобами художньої літератури відбувається своєрідна експресивна детермінологізація раніше нейтральних

термінів. Ця детермінологізація пов'язана з метафоричним переосмисленням спеціальних слів, у результаті чого проходить розширення їхнього значення. Наприклад, медичний термін *симптом*, як характерний вияв будь-якого захворювання, одержує узагальнене значення. У художніх творах Романа Іваничука цей термін детермінологізується і вживається в метафоричному значенні: *симптом байдужості, симптом грядущого лихоліття* [2, с. 547]. Тому, перш ніж аналізувати терміни, потрібно визначити, у якому тексті вони вживаються, тобто, як зауважує А. П. Коваль, – «необхідно чітко розрізняти поля: термінологічне, де термін принципово нейтральний і має нульове стилістичне забарвлення, і нетермінологічне, де термін обов'язково втрачає свою нейтральність і потрапляє у складну ієрархію протиставлень у різних парадигматичних і синтагматичних рядах» [4, с. 276].

Українській літературі властиві стилістичні прийоми введення наукової термінології в образну тканину художніх творів. Використання термінів у поетичних і прозових творах досліджували Н. І. Бойко, Л. В. Бублейник, В. Л. Карпова, Т. В. Катиш, Ю. С. Лазебник, В. І. Ярмак та інші. Сучасні письменники продовжують створювати різні способи вираження термінів у художній прозі. Ми натрапляємо на метафоричні й символічно переосмислені терміни у творах письменників, які працюють в історичному жанрі – Павла Загребельного, Юрія Мушкетика, Романа Федорова. Звичайно, вживані в цих письменників наукові лексеми підлягають різній стилістичній обробці, яка залежить від смаків і творчої манери кожного з них.

Оригінальні прийоми введення термінів у художню мову є і в Романа Іваничука, твори якого виявилися найбільш насиченими щодо вживання в них наукової лексики. Про доцільне використання такої лексики в українській мові автор сказав устами свого вчителя Івана Франка в романі «Шрами на скалі»: «*Хай же і наша мова збагачується термінами, які у світі вже мають усталене місце і традицію*» [2, с. 597].

Історичні твори Романа Іваничука – продукт його пізнавальної діяльності, він обов'язково передає в них авторське ставлення до зображуваного, тобто оцінку й модальність, які виявляються на всіх без винятку ділянках твору й у всіх типах викладу, але в прямій, відкритій формі, виявляються лише у власне авторській мові, яка може виступати в різних композиційно-мовленнєвих формах: описі, розповіді, роздумі.

Мовлення Іваничукових персонажів, як і інших майстрів художнього слова, поділяється на діалогічне та внутрішнє. Діалогічне мовлення відіграє суттєву роль у розвитку сюжету, а внутрішнє безпосередньої участі в розвитку подій не бере, але зосереджує в собі їхнє мотивування, розкриває їхні причинно-наслідкові зв'язки.

Термінологічна лексика наявна у творах романіста в авторському мовленні, мовленні персонажів (монологіях, діалогах, окремих висловлюваннях), у внутрішньому мовленні героїв, і повсюди вони мають різне призначення та виконують різні стилістичні функції. Прикладом уведення термінів до авторської мови є опис дослідів, які проводив у своїй лабораторії професор Іван Пулюй, внаслідок чого відкрив невідомі на той час невидимі промені, які згодом отримали назву рентгенівських. «*[Пулюй – Г. Г.] включив індуктор, і темрява в комірці прорідла від блідого тихого світла, випромінюваного трубкою. Він накрив трубку чорним папером – світло померкло, проте на столику, що стояв навпроти, все ще блищав кристалик барію. Пулюй взяв фотопластинку і поставив на столик. Пластинка засвітилася. Він поставив другу, перед тим заслонивши трубку рукою. І сталося несподіване: на ній відбився кістяк руки!*» [2, с. 604]; «*Того ж дня професор застрелив з флобертівки свою улюблену морську свинку, зачинився з убитою тваринкою в лабораторії, поставив тіло свинки між трубкою й фотопластинкою і запустив індуктор. На негативі чітко відбився кістяк тварини з дробинкою шроту на лівій ніжці. Заніс фотографію в редакцію чеської газети “Світозор”, редактор заслав її в номер*» [2, с. 605]. Описи обставин проведення дослідів, поведінки вченого, його маніпуляцій з лабораторними приладами, реакції світла на об'єкт дослідження, вказівки на різні відтінки світлових променів настільки є правдивими, що створюють враження, наче сам письменник був очевидцем винаходу вченого. Висловлюючись у науковій манері, автор добирає відповідні лексичні елементи з галузі фізики: *індуктор, світло, трубка, кристалик барію, фотопластинка, пластинка, лабораторія, негатив,*

фотографія, випромінюваний, засвітитися, запустити індуктор. Уживаючи терміни в прямому значенні, автор правдиво й реально описує дії вченого, тобто дає читачеві конкретну інформацію про передумови відкриття наукового явища.

Терміни в мові автора можуть вживатися не лише в прямому значенні, а й у переносному, з певною стилістичною настановою, де вони виступають у нерозривній єдності з художнім образом. «Небезпека, що нависла над світом, різко відчужила Вагилевича від моторошних реалій: він чув і плачі, й голосіння, сприймав тривожні чутки, які переходили з уст в уста, кров ставала щораз то звичнішою – й діймало Івана таке відчуття, буцімто лихо діється десь там, у **зовнішніх площинах людського життя**, поза ним, і не сміє його діткнутися, бо на руках у нього, під його лише опікою живе істота, на якій зосередились усі Іванові помисли» [1, с. 33]. Переосмислення математичного поняття *площина* веде до розширення його семантики і в наведеному контексті набуває значення «людське суспільство», яке начебто існує поза життям героя і не може його діткнутися.

Наукову лексику прозаїк уміло вплітає в діалогічне мовлення персонажів, переважно людей науки. Навіть за побутових обставин мовлення професора теоретичної фізики Альберта Ейнштейна і професора електротехніки Івана Пулюя насичене термінологічною лексикою. «*Ейнштейн жував бутерброд, запивав вином і з більшою цікавістю приглядався до господаря. – Я у Празі недавно, – сказав, – тому багато чого й не знаю... Чи зробили ви хоч незначні **винаходи**? У який спосіб ви могли дійти до **відкриття невидимих променів**? – Зробив дещо... Ви щойно бачили мою любу дружину... В неї я закохався не з першого погляду – спочатку побачив її пишне волосся, і мені спало на думку, що його можна використати на волоконця до жарівок. **Едісонова лампочка** на бавовняному волокні горіла сорок п'ять годин, моя ж – на Катрусиному – аж сто! Волосся в неї не відросло, я мусив шукати іншого матеріалу – стало ним волокно з бамбука, воно витриваліше... І ще кілька дрібниць: **сигналізаційний пристрій для телефону, сигналізаційна електрична лампочка**... На виставці в Парижі отримав срібну медаль за **винахід вакуумної лампи**, яку назвали "**Пулюєвою трубкою**". – Це не так мало, професоре, – Ейнштейн закрив своє обличчя клубком диму. – Це багато. Ну, а що безпосередньо привело вас до **відкриття невидимих променів**? – Виготовлення **катодних лампочок**...» [2, с. 602–603]. Таке звертання письменника до термінологічних слів та словосполучень, переплетене з побутовими, навіть інтимними подробицями, цілком виправдано в контексті тим, що йдеться про типovu для сфери дії цього стилю ситуацію – розмову науковців.*

Уведення наукової лексики в мовну тканину роману зумовлене змалюванням образу українського вченого Івана Пулюя. Для автора важливе не конкретне наповнення термінів, їхнє наукове тлумачення. Тут терміни слугують атрибутами особистого лексикону персонажа, що окреслює його постать як видатного фізика, який чимало зробив для розвитку науки, зокрема в галузі електротехніки. З контексту видно, що смислове навантаження наукових слів і словосполучень письменник відсуває на задній план (їхнє значення можна і не розуміти), а на перший план ставить їхню чисельність, щоб вказати на кількість відкритих природних феноменів.

Особливу увагу привертають семантичні перетворення термінів у мовленні персонажів, їхніх діалогах: «Грималюк розвивав свою думку: – **Світовий ефір**, або, як кажуть індійці, **нірвана**, впродовж тьми років витворює **енергію**, **енергія** згодом стає **матерією**, а потім, виконавши свою матеріальну місію, **перемінюється знову в енергію**. І так без кінця. Подібне діється і в суспільстві. З окремих **людських атомів** утворюється народ, він сповнює своє призначення на землі й **розчиняється** у вселюдському морі, віддаючи свою **енергію** у вигляді культури й цивілізації іншим народам. **Етруски, франки, даки, протоболгари**... А ми – народ молодий, ми ще **концентруємось**. – Умієте **втішатися наукою**, – промовив Стефанік; – Та, напевно, маєте **рацію: наша енергія** вже **достатньо згустилася** для якісного перетворення в суспільну **матерію**» [2, с. 606–607].

У діалогічному науково-філософському мовленні двох персонажів – ученого Івана Грималюка та письменника Василя Стефаніка, спостерігаємо переосмислення наукових термінів. Слово *енергія* у словосполученні *енергія народу* набуває нового змісту і означає суспільну спадщину народу, його культурні й цивілізаційні надбання. Ужиті в переносному значенні наукові лексеми стають центром художньо-образних порівнянь та метафор філософського змісту.

У творах романіста діалогічне мовлення персонажів органічно переплетене з їхнім внутрішнім мовленням, через яке письменник передає внутрішні голоси героїв, проникає в їхні безпосередні наукові роздуми. «Нарешті [Пулюй – Г. Г.] мав можливість зосередитися над загадкою, яка постала перед ним ще в Страсбурзі. Одного разу, експериментуючи над вакуумними лампами, він спостеріг дивне й незрозуміле явище: коли **спрямовував** округлої форми **катод** на **екран** – утворювалась **флуоресценція**, і при **світлі трубки** можна було навіть читати. Не міг збагнути, що відбувається у **вакуумній трубці**, коли до неї **підвести струм**: певне, з **катода** на **екран посилаються невидимі промені**. Він назвав їх **променями “ікс”** і вирішив проконсультуватися в молодого доцента **фізики Страсбурзького університету**, в якого два семестри слухав лекції, – **Вільгельма Конрада Рентгена**» [2, с. 603].

На початку цієї ілюстрації є так зване «сигнальне» речення, яке містить інформацію про те, на чому зосереджена увага вченого і вказує, що далі починається внутрішнє мовлення персонажа, яким висловлені наукові роздуми винахідника, пов'язані із спостереженнями над фізичними явищами. Це мовлення насичене фізичною і педагогічною термінологією. Серед цієї наукової лексики чітко вирізняються слова, які мають вузьке термінологічне значення. Так, термінолексема *флуоресценція* функціонує в тексті як своєрідний «сигнал», засіб нехудожнього стилю і означає «люмінесценція, яка затухає протягом короткого часу» [5, с. 820]. Зіставляючи значення цього слова в спеціальних словниках із тим значенням, яке випливає з художнього тексту, приходимо до висновку, що зміст його не змінюється, а лише органічно доповнюється іншими словами тексту. Тому письменник не ставить собі за мету логічно пояснити значення вжитої лексеми (цього не вимагає контекст), а лише прагне за її допомогою надати розповіді наукового забарвлення. Стилійно маркованим є саме звучання такого слова в тексті, його фонетична оболонка. Разом із тим автор не байдужий до того, як сприйме його твір читач, тому ненав'язливо допомагає йому увійти у світ наукових пошуків вченого, у ту таємничу атмосферу, яка оточує винахідника. При цьому варто відзначити, що автор постає перед нами як ерудит, який добре розуміє специфіку фізики і вміє достовірно описати фізичні явища.

Отже, на основі здійсненого лінгвостилістичного аналізу текстів історичних творів Романа Іваничука можемо зробити висновок про те, що для мови романів прозаїка характерне вдале використання термінів, яке показує не лише особливості його індивідуально-авторського стилю, а й збагачує мову новими виражальними засобами. Таке вживання зумовлене творчим задумом автора (жанром твору, його ідейно-тематичним змістом), а також індивідуально-авторським підходом до висвітлюваних явищ. Термінологічна лексика простежується в авторській мові, мовленні персонажів (монологах, діалогах), у внутрішньому мовленні героїв. За її допомогою письменник змальовує реальні постаті науковців, створює мовні характеристики цих персонажів, зображує наукову атмосферу, яка їх оточує. Терміни в історичних романах письменника мають свої прийоми і способи використання, вони передають потрібну наукову інформацію, функціонують як стилістично-виражальні засоби, що відзначаються незвичайністю вживання через відповідні семантичні трансформації та процеси детермінологізації. Уживання термінів в історичному жанрі підтверджує думку, що їхнє використання не обмежується рамками наукових текстів, а, навпаки, розширює сферу свого функціонування в художньому тексті загалом.

1. Іваничук Р. *Саксаул у пісках* : [роман] / Роман Іваничук // Березіль. – 2000. – № 9–10. – С. 3–93.
2. Іваничук Р. *Шрами на скалі* : [роман] / Роман Іваничук. – К. : Дніпро, 1988. – (Твори : в 3 т. / Р. Іваничук ; т. 2). – С. 473–693.
3. Карпова В. Л. *Термін і художнє слово* / Валентина Леонідівна Карпова. – К. : Наук. думка, 1967. – 132 с.
4. Коваль А. П. *Науковий стиль сучасної української літературної мови* : Структура наукового тексту / Алла Петрівна Коваль. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1970. – 306 с.
5. *Словник української мови в 11 томах* / [гол. ред. кол. І. К. Білодід] – К. : Наук. думка, 1970–1980.